

ฟรองซัวส์ ลีโยตาร์ด และการต่อต้านมนุษยนิยม Jean-François Lyotard and Antihumanism

Jean-François Lyotard กับ การต่อต้านมนุษยนิยม

ความคิดปรัชญาหลังสมัยใหม่ของฌอง ฟรองซัวส์ ลีโยตาร์ด (Jean-François Lyotard) คือความคิดที่ต่อต้านมนุษยนิยม (antihumanism) เนื่องจากความคิดแบบมนุษยนิยมนั้นได้เชิดชูมนุษย์ให้สูงกว่าสิ่งอื่นและสถาปนามนุษย์เป็นเหมือนสิ่งมีชีวิตที่เกิดมาพร้อมจริยธรรมและสติปัญญาล้ำเลิศ เมื่อลีโยตาร์ดเขียนหนังสือเรื่อง *The Differend: Phrases in Dispute* (1988) ได้โต้แย้งว่ามนุษย์มิได้มีปัญญาและจริยธรรมติดตัวมาตั้งแต่เกิด ซึ่งสร้างความสั่นคลอนให้กับทฤษฎีมุษย์ที่ยังรากลึกในปรัชญาตะวันตกมายาวนาน ในทัศนะของลีโยตาร์ด ไม่มีอะไรที่เรียกว่าความมั่นคงและความสมบูรณ์ของจริยธรรม ด้วยทัศนะดังกล่าวทำให้ลีโยตาร์ดถูกมองว่าไม่สนใจเรื่องจริยธรรมและความยุติธรรมในสังคม (McLennan, 2013) วิธีการวิพากษ์มนุษย์และสังคมของลีโยตาร์ดจะเกิดขึ้นบนผลงานศิลปะและเทคโนโลยีซึ่งสำหรับคนทั่วไปแล้วคือความงดงามและความเจริญรุ่งเรือง แต่ในความคิดของลีโยตาร์ด ผลงานเหล่านี้ขัดแย้งกับความรู้สึกและอารมณ์ของผู้คน แต่มันเปรียบเสมือนภาพสะท้อนของอำนาจที่แอบแฝง ลีโยตาร์ดจึงมิได้ชื่นชมความงามของศิลปะและเห็นดีเห็นงามกับความเจริญทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สิ่งที่เขาต้องการคือเกาะเกาะเปลือกของสิ่งที่ดูสมบูรณ์แบบ ในแง่นี้ ข้อวิจารณ์ของลีโยตาร์ดจึงสั่นคลอนความเป็นมนุษย์และทำให้เขาเกี่ยวข้องกับการทำลายระบบอำนาจอยู่ตลอดเวลา

ในปี ค.ศ. 1992 ลีโยตาร์ดเขียนหนังสือเรื่อง *The Inhuman* เป็นการทบทวนปรัชญาของนักคิดหลายคน เช่น Kant, Heidegger, Adorno, และ Derrida และศึกษาผลงานศิลปะแนวโมเดิร์นและโพสต์โมเดิร์น ของ Cézanne, Debussy, และ Boulez ทั้งนี้เพื่อตั้งข้อสงสัยเรื่องเวลาและความทรงจำ ตรวจสอบสิ่งที่เป็งานศิลปะชั้นเลิศกับศิลปะแหวกขนบธรรมเนียม ตรวจสอบความสัมพันธ์ระหว่างสุนทรียะและการเมือง สิ่งทีลีโยตาร์ดค้นพบก็คือความลึกลับในการเคลื่อนผ่านจากยุคสมัยใหม่มาสู่ยุคหลังสมัยใหม่ ซึ่งเต็มไปด้วยความไม่ลงรอยที่ไร้ระเบียบแบบแผน Williams (2000) กล่าวว่าเป้าหมายของลีโยตาร์ดคือการเจาะทะลุแนวคิดมนุษยนิยมและเหตุผลนิยมแบบคานท์ ในปรัชญาตะวันตกซึ่งเชื่อในความเป็นเหตุเป็นผลที่ดำรงอยู่ในศักราชทางปัญญาของมนุษย์มักจะมีมนุษย์ในฐานะเป็นผู้รู้และเข้าใจโลกด้วยกลไกทางความคิดตามสัญชาตญาณที่มีอยู่โดยกำเนิด ในทัศนะของคานท์เชื่อว่า “เหตุผล” คือกระบวนการทางความคิด เมื่อ “ความเป็นมนุษย์” คือรูปแบบของความคิดประเภทหนึ่ง มนุษย์จึงใช้คำอธิบายต่าง ๆ มานิยามว่า “มนุษย์” คืออะไร แต่ในทางปฏิบัติ ความเป็นมนุษย์ดำรงอยู่กับประสบการณ์ที่คนแต่ละคนมีไม่เหมือนกัน ส่งผลให้ความเป็นมนุษย์มิได้มีมาตรฐานและ

บรรทัดฐานที่ตายตัว นิยามที่ว่ามนุษย์คือผู้ที่มีปัญญาและมีเหตุผลจึงไม่สามารถเป็นคำตอบที่สมบูรณ์

สำหรับลियोทาร์ด นิยามของความเป็นมนุษย์มาจากวิธีการเสียดสีเหยียดหยันในรูปแบบต่าง ๆ ท่ามกลางสังคมของมนุษย์ที่ประกอบด้วยคนต่างชนชั้น เชื้อชาติ วัฒนธรรม ช่างวัยและเพศสภาพ ความเป็นมนุษย์ถูกประกอบสร้างขึ้นจากคำอธิบาย ภาษา วาทกรรม และประโยคบอกเล่าที่คนแต่ละกลุ่มตอบโต้กัน ความเป็นมนุษย์จึงเต็มไปด้วยความไม่แน่นอน สิ่งที่เราเรียกว่า “เหตุผล” จึงมิใช่ความคงที่ทางปัญญาและการหยั่งรู้ตามสัญชาตญาณ หากแต่เป็นประสบการณ์ที่ทำให้คนแต่ละคนเลือกใช้คำอธิบายและคำบอกเล่าในแบบที่ตนเองเข้าใจ ในการท้าทายระบบเหตุผลแบบตะวันตก ลีโอทาร์ดเขียนหนังสือเรื่อง *Postmodern Fables* ปี ค.ศ. 1997 เพื่อวิจารณ์และเสียดสีแนวคิดเรื่องจริยธรรม ความยุติธรรม สุนทรียะ และการตัดสินใจ คุณค่า โดยยกตัวอย่างเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นการปฏิวัติฝรั่งเศส การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ การที่นักวิชาการอเมริกันยอมรับทฤษฎีจากนักปรัชญาฝรั่งเศส สงครามอ่าวเปอร์เซีย การล่มสลายของลัทธิคอมมิวนิสต์ จนถึงการที่นักวิชาการคนอื่นพูดถึงความคิดของตัวเอง ลีโอทาร์ดเอง ในหนังสือเล่มนี้ ลีโอทาร์ดชี้ว่าปรัชญาตะวันตกที่เน้นระบบเหตุผลเหนือสิ่งอื่นใด และเชื่อมั่นว่าทางเดินของมนุษยชาติจะเจริญก้าวหน้าขึ้นเรื่อย ๆ สิ่งนี้ล้วนเป็นเรื่องน่าเศร้า เนื่องจากความก้าวหน้าเป็นเพียงมายาาคติ เป็นเพียงความปรารถนาที่โลกตะวันตกต้องการจะฝันถึง

การต่อต้านมนุษยนิยม แบบการคิดเชิงไตร่ตรอง

ในช่วงปลายทศวรรษ 1990 สิ่งที่ลีโอทาร์ดสนใจไม่เพียงแต่การต่อต้านระบบอำนาจของลัทธิมนุษยนิยม หากแต่ยังวิพากษ์ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่แข็งกระด้าง สิ่งนี้ทำให้เขาหันมาสนใจร่างกายของมนุษย์ในฐานะเป็นพื้นที่สำหรับการต่อสู้แย่งชิง (site of pragmatic contestation) ภายใต้ความคิดที่ว่ามนุษย์คือสิ่งมีชีวิตที่สมบูรณ์แบบในตัวเอง เป็นเพียงเกมของภาษา ลีโอทาร์ดเสนอว่าการทำความเข้าใจมนุษย์มีความหมายจากตรรกะความมีเอกภาพ แต่ความหมายจากการแตกออกเป็นเสียงหรือการไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อย่างไรก็ตาม Harris (2001) อธิบายว่าความคิดของลีโอทาร์ดที่พยายามท้าทายความหมายของมนุษย์ที่เป็นผู้มีเหตุผล เป็นความคิดที่ยังหนีไม่พ้นกระบวนทัศน์แบบมนุษยนิยมและผลิตนิยามแบบมนุษยนิยมโดยไม่รู้ตัว Sim (2001) กล่าวในทำนองเดียวกันว่าคำอธิบายของลีโอทาร์ดในงานศึกษาชิ้นหลัง ๆ ดูเหมือนจะพูดถึงความเป็นมนุษย์ภายใต้วาทกรรมที่ต่อต้านมนุษยนิยม กระแสความคิดที่วิจารณ์ระบบเหตุผลในช่วงหลังสมัยใหม่จึงมิใช่การก้าวพ้นมนุษยนิยมแต่อย่างใด เพียงแต่เป็นการปรับเปลี่ยนท่าทีของมนุษยนิยมที่นำความคิดเชิงวิพากษ์มาใช้เป็นโครงเรื่อง

McLennan (2013) เห็นต่างไปจาก Harris และ Sim โดยอธิบายว่าความคิดของลีโอทาร์ดในระยะหลังมิใช่การติดอยู่กับลัทธิมนุษยนิยม ในทางกลับกัน ลีโอทาร์ดกำลังนำเอาตัวมนุษย์มาตรวจสอบใหม่ในฐานะเป็นพรหมแดนของการปฏิบัติที่เต็มไปด้วยความไม่ลงรอย

(dissonance) ชีวิตของมนุษย์มิได้มีระเบียบที่ชัดเจนหรือดำเนินไปบนความราบรื่นของเหตุผล แต่มนุษย์ล้วนเผชิญกับความยุ่งเหยิงตลอดเวลา ตัวตนของมนุษย์มิได้ก่อรูปอยู่บนความเสถียรของสติปัญญาและความสามารถในการคิดอย่างมีเหตุผล แต่ตัวตนไม่มีแก่นแกนที่ชัดเจนและพร้อมจะแตกสลาย เมื่อครั้งที่ลีโอทาร์ดยังเชื่อตามกรอบความคิดของมาร์กซิสต์ เขามองมนุษย์ในฐานะเป็นกลไกทางสังคมที่มีความสามารถในการเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ ได้ แต่ในระยะหลัง ลีโอทาร์ดมอง “มนุษย์” เป็นเพียงสิ่งประกอบสร้างและถูกใช้เป็นกลไกของความรู้ เพื่อทำความเข้าใจสิ่งนี้ ลีโอทาร์ดจึงเสนอว่ามนุษย์มิได้เป็นผู้คิดอย่างอิสระ แต่สิ่งที่มนุษย์คิดคือกลไกเพื่อการตั้งคำถามและการวิพากษ์วิจารณ์ ดังนั้น เป้าหมายของการคิดจึงมิใช่การแสวงหาความสมบูรณ์และความมั่นคง มิใช่เพื่อสร้างคำตอบที่ชัดเจนว่าอะไรดีงามหรือต่ำช้า แต่เป็นเป้าหมายที่จะรื้อทำลาย ตรวจสอบแก่นแท้และเอกภาพที่ทำให้มนุษย์ติดอยู่กับมายาคติของความเจริญรุ่งเรืองและความดีงาม

ลีโอทาร์ดเสนอว่าความคิดของมนุษย์มิใช่ระบบเหตุผลที่ตายตัว และมีได้มิไว้เพื่อจัดระเบียบโลก แต่ความคิดของมนุษย์มิไว้เพื่อการไตร่ตรองต่อสิ่งที่เกิดขึ้น (reflective judgement) ประเด็นนี้ทำให้ลีโอทาร์ด มองความคิดต่างไปจากคานท์ที่ต่อยักระบบเหตุผลทางความคิดที่มีไว้ตัดสินเชิงศีลธรรม (determinant judgement) สำหรับลีโอทาร์ดมนุษย์ล้วนมีความคิดที่หลากหลาย (heterogeneous core) ไม่มีสิ่งที่เรียกว่าระบบตรรกะที่เป็นสากลและอยู่มั่นคง ลีโอทาร์ดมิเชื่อในความเป็นมนุษย์ที่ประสบความสำเร็จหรือเป็นผู้ที่สมบูรณ์ในทุกมิติ แต่มองมนุษย์ในฐานะเป็น “ที่สะสมของประสบการณ์” ที่มีทั้งส่วนสร้างสรรค์และส่วนทำลายล้าง ในการทำความเข้าใจ “มนุษย์” ในแบบต่อต้านมนุษย์นิยมจึงเปิดพื้นที่ให้เห็นวิธีการตรวจสอบสิ่งที่มนุษย์ปฏิบัติในโลกสังคม ไม่ว่าโลกนั้นจะขับเคลื่อนด้วยระบบเหตุผลหรือความไร้เหตุผลก็ตาม การตรวจสอบปฏิบัติการทางสังคมยังเป็นการท้าทายความรู้และวาทกรรมกระแสหลัก ซึ่งถือเป็นวิธีคิดนอกกรอบ การไตร่ตรองและตรวจสอบยังช่วยให้มนุษย์ตั้งคำถามเกี่ยวกับความจริงและความหมายในการเป็นมนุษย์ McLennan (2013) เรียกวิธีการไตร่ตรองแบบลีโอทาร์ดว่า “การคิดแบบย้อนแย้ง” (Paralogy) เป้าหมายคือการเสนอคำอธิบายที่หลากหลายโดยไม่จำเป็นต้องผลิตซ้ำวาทกรรมกระแสหลักหรืออิงอยู่กับความรู้เพียงชุดเดียว การคิดแบบย้อนแย้งจึงเป็นการต่อต้านขัดขืนการผูกขาดความรู้ที่ใช้ชี้นำสังคม

ในหนังสือของลีโอทาร์ด เรื่อง The Postmodern Condition (1984) ชี้ให้เห็นว่ามนุษย์ควรมีจริยธรรมที่ต่างไปจากเดิม โดยไม่ยึดอยู่กับกฎระเบียบศีลธรรมที่แข็งตัว แต่ควรมองเห็นความหลากหลายของการสร้างความรู้ โดยเฉพาะความรู้ที่มีได้มาจากโลกตะวันตก การที่จะมองเห็นความรู้ที่มากกว่าหนึ่งแบบจำเป็นต้องอาศัยการคิดแบบย้อนแย้ง เพื่อพิจารณาไตร่ตรองและตรวจสอบว่ามนุษย์มิใช่สิ่งที่มั่นคง แต่ยังมีส่วนที่ไม่มั่นคงดำรงอยู่ ในประเด็นนี้ McLennan (2013) อธิบายว่าความคิดของลีโอทาร์ดเสมือนเป็นการรื้อทำลายความสมบูรณ์แบบในตัวมนุษย์ (anthro-paralogy) ซึ่งต่างไปจากการศึกษามนุษย์ในฐานะเป็นผู้มีความรู้ มีปัญญา มีวัฒนธรรม และมีความเจริญทางอารยธรรมที่วิชามานุษยวิทยาแบบตะวันตกได้

สถาปนาขึ้น แต่ลียอตาร์ดศึกษามนุษย์ในแบบที่ย้อนแย้งและสวนทางกับการเดินไปสู่ความก้าวหน้า มนุษย์ในทัศนะของลียอตาร์ดจึงเต็มไปด้วยสภาวะที่แตกกระจายออกจากกัน ในขณะที่วิชามานุษยวิทยามองเห็นความเป็นสากลของมนุษยชาติไม่ว่าจะเป็นการเมือง ภาษา วัฒนธรรม จารีตประเพณี ระบบครอบครัวและแบบแผนทางสังคม แต่ลียอตาร์ดมองมนุษย์ปราศจากเอกภาพ

การตั้งคำถามต่อมนุษย์

ภายใต้ลัทธิมนุษยนิยมที่สถาปนาความเป็นสากล สิ่งนี้มิได้ทำให้มนุษย์มีชีวิตในแบบที่แตกต่างหลากหลาย แต่เป็นการแข่งแย้งและจงใจทำให้มนุษย์อยู่กับสภาพจำลองที่ตายตัวซึ่งล้วนบั่นทอนความเป็นมนุษย์ (Naas, 2007; Williams, 1998) ในความคิดของลียอตาร์ด ความเป็นมนุษย์และการมีตัวตนของมนุษย์มิได้ตกผลึกอย่างเป็นแก่นแท้มาตั้งแต่กำเนิด ในทางกลับกันเขามองว่า “มนุษย์” ดำรงอยู่ในสภาวะเคลื่อนที่ไปตามจังหวะและไม่มีลำดับที่ตายตัว ซึ่งลียอตาร์ดเปรียบเปรยเป็น “วลี” (phrasing) ที่ต่อเติมเข้ามาเป็นประโยค การกระทำของมนุษย์จึงมีลักษณะแตกกระจายและทำหายกฎระเบียบ ลียอตาร์ดยังอธิบายต่อไปว่า ภายใต้ระบบเหตุผลวิทยาศาสตร์ เต็มไปด้วยการปิดกั้นและสร้างขอบเขตทางความคิด ไม่ว่าจะเป็นความคิดทางเศรษฐกิจ การเมือง และเทคโนโลยี ความคิดกระแสหลักดังกล่าวได้ทำให้มนุษย์ตกอยู่ในสภาพ “ถูกปิดล้อม” และเป็นเครื่องมือเพื่อการผลิตซ้ำกฎเกณฑ์และมาตรฐานระบบเหตุผลในแนวทางนี้คือเครื่องมือของการควบคุม (instrumental reason) ทางเดินของสังคมที่ใช้ระบบเหตุผลวิทยาศาสตร์จึงเป็นทางเดินที่ถูกบังคับ (forced passage)

Harvey (2001) ตั้งข้อสังเกตว่าความเป็นมนุษย์ในทัศนะของลียอตาร์ด คือ “การเป็นเส้นทาง” ซึ่งหมายถึง การเดินทางที่ไม่หยุดนิ่งและไม่มีจุดหมายปลายทาง มนุษย์จึงเหมือนทางเดินที่ตัดข้ามและไขว่กันไปมาอย่างซับซ้อน แต่ละทางเดินคือบททดสอบและทำหน้าที่ตรวจสอบซึ่งกันและกันว่าทางเดินแบบไหนมีข้อจำกัด แต่ละเส้นทางที่ลากผ่านและเชื่อมเข้าหากันคือบทพิสูจน์ว่าเส้นทางต่าง ๆ จะขัดแย้งหรือลงรอยกัน เสมือนการค้นหาวีธีสร้างสรรค์งานศิลปะที่แหวกแนวและฉีกขนบงานศิลปะแบบเดิมเพื่อพิสูจน์ว่าศิลปะแนวใหม่จะปลดปล่อยหรือปิดกั้นจินตนาการ อย่างไรก็ตาม การตัดเชื่อมประสานของทางเดินต่าง ๆ มิใช่การแข่งขันที่จะเอาชนะ มิใช่การทำสงครามที่มีผู้ชนะและผู้แพ้ หากแต่เป็นสถานการณ์ที่เส้นทางแต่ละเส้นพยายามลากผ่านข้อจำกัดและสิ่งกีดขวางที่เผชิญอยู่ เส้นทางจึงมีทั้งการลากผ่านทับกันและแยกออกจากกัน ไม่มีเส้นทางใดที่จะถูกทับและถูกปล่อยว่างอย่างสิ้นเชิง

เมื่อมนุษย์เปรียบเสมือนทางเดินที่ลากผ่านไปเชื่อมโยงและตัดผ่านกับเส้นทางอื่น ๆ ในความคิดของลียอตาร์ด สภาวะดังกล่าวนี้จะไม่มีความไหนที่ดีที่สุดหรือแย่มากที่สุด ซึ่งแตกต่างไปจากความคิดของคานท์ที่แบ่งแยก “เหตุผล” ออกจาก “ความเพ้อฝัน” คานท์เชื่อว่ามนุษย์ที่มีสติปัญญาและรู้จักคิดอย่างเป็นเหตุผลคือผู้ที่ประสบความสำเร็จกว่ามนุษย์ที่มีแต่ความเพ้อฝัน ในขณะที่ลียอตาร์ดมองมนุษย์ในฐานะเป็นเส้นทางที่มีทั้งความราบรื่นและอุปสรรคเหมือนกันทุก

เส้นทาง ความแตกต่างนี้ชี้ให้เห็นว่ามนุษย์ในทัศนะของคานท์ถูกจัดประเภทแบบขาวกับดำอย่างชัดเจน ในขณะที่ลียอตาร์ดมองมนุษย์เป็นสีเทาที่ไม่มีใครดำหรือขาวอย่างชัดเจน อาจกล่าวได้ว่าความเป็นมนุษย์ในแบบลียอตาร์ดจะอยู่ในสถานะที่เปิดกว้าง และสามารถแสวงหาสิ่งที่ยู่นอกกฎระเบียบที่กำหนดไว้แบบตายตัว จินตนาการและความฝันจึงเป็นสิ่งที่ลียอตาร์ดให้ความสำคัญ และมีได้เป็นเรื่องราวเหตุผลเหมือนคำอธิบายของคานท์ ลียอตาร์ดได้วิจารณ์ความรู้แบบวิทยาศาสตร์ว่าไม่มีพื้นที่สำหรับการคิดนอกกรอบ แต่เน้นย้ำในทฤษฎีและระเบียบปฏิบัติที่ตายตัว

นอกจากนั้น ลียอตาร์ดยังตอบโต้ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ فروยด์ โดยชี้ว่าความเป็นมนุษย์ที่ فروยด์สถาปนาขึ้นวางอยู่บนคู่ตรงข้ามระหว่างจิตสำนึกและจิตใต้สำนึก (เหตุผล กับ ไร้เหตุผล) ทำให้มนุษย์ที่คิดนอกกฎเกณฑ์ของสังคมถูกตีตราว่า “เสียดสี” หรือ “เป็นบ้า” เนื่องจาก فروยด์ให้ความสำคัญกับจิตสำนึกที่เกิดจากสติปัญญาและการตระหนักรู้ในตัวตน فروยด์พยายามแบ่งแยกเหตุผลออกจากอารมณ์ และยกย่องบุคคลที่สามารถระงับอารมณ์ของตนเองว่าเป็นผู้ที่มีเหตุผลในการใช้ชีวิต ลียอตาร์ด (1999) กล่าวว่าจิตใต้สำนึกตามความคิดของ فروยด์ดำรงอยู่ในประสบการณ์ของมนุษย์ ซึ่งมีได้หมายความว่ามนุษย์คนนั้นจะเป็น “คนบ้า” ในทางกลับกัน จิตใต้สำนึกคือส่วนหนึ่ง que สร้างความเป็นมนุษย์ จิตใต้สำนึกคือส่วนประกอบของจินตนาการ ความฝัน ความคิดสร้างสรรค์ และการคิดนอกกรอบ มนุษย์สามารถใช้จิตใต้สำนึกเพื่อสร้างงานศิลปะและงานสร้างสรรค์ต่าง ๆ ลียอตาร์ดอธิบายว่าจิตใต้สำนึกคือสถานะการเป็นมนุษย์ที่ซ่อนอยู่ภายใน (inner human) ซึ่งภายใต้ระบบเหตุผลมันกลับถูกปิดกั้นและไม่ให้ถูกเปิดเผยออกมา

ผู้เขียน

ดร.นฤพนธ์ ดั่งวงวิเศษ

ผู้จัดการฝ่ายวิจัยและส่งเสริมวิชาการ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

เอกสารอ้างอิง

- Harris, P. (2001). Thinking @ the speed of time: Globalization and its dis-contents or, Can Lyotard's thought go on without a body? *Yale French Studies*, 99, 129- 48.
- Harvey, R. (2001). Telltale at the passages. *Yale French Studies*, 99, 102-116.
- Lyotard, J.F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Lyotard, J. F. (1988). *The Differend: Phrases in Dispute*. Manchester: Manchester University Press.
- Lyotard, J. F. (1992). *The Inhuman: Reflections on Time*. Translated by Geoffrey Bennington and Rachel Bowlby. Redwood City, CA: Stanford University Press.

- Lyotard, J.F. (1997). *Postmodern fables*; translated by Georges Van Den Abbeele. Minneapolis, MN : University of Minnesota Press.
- Lyotard, J.F. (1999). *Toward the Postmodern*. London: Humanity Press.
- McLennan, M.R. (2013). Anthro-paralogy: Antihumanism in Lyotard's Late Works Rereading In Heidi Bickis, and Rob Shields. (Eds.). *Jean-François Lyotard: Essays on His Later Works*. London: Routledge.
- Naas, M. (2007). Lyotard archipelago, in C. Nouvet, Z. Stahuljak and K. Still (eds.). *Minima Memoria: In the Wake of Jean-François Lyotard*, (pp.176 - 96). Stanford: Stanford University Press.
- Sim, S. (2001). *Lyotard and the Inhuman*. Cambridge, UK: Icon Books UK and Totem Books USA.
- Williams, J. (1998). *Lyotard: Towards a Postmodern Philosophy*. Cambridge and Malden: Polity Press / Blackwell Publishers Inc.
- Williams, J. (2000). *Lyotard and the Political*. London and New York: Routledge.